

in: Christien Brinkgreve, Marcel van den Haak, Bart van Heerikhuizen, Johan Heilbron, Giseline Kuipers (red.) *Cultuur en ongelijkheid*. Diemen: AMB 2011, pp. 173-184.

Criteriologie deel Drie: Mister Collins!

Cas Wouters

Randall Collins schreef een nogal laatdunkende recensie van Stephen Mennell's *The American Civilizing Process*.¹ Zijn geringschatting geldt echter vooral de civilisatietheorie van Norbert Elias; voor Mennells beschrijving van de 'macro-structurele ontwikkeling van de US' heeft hij grote lof. Dat deel noemt hij zelfs een 'triomf'.² Maar die triomf schrijft hij toe aan de scherpere blik van een buitenlander-buitenstaander, *niet* aan de theorie van Elias. Kritiek op die theorie staat centraal en strekt zich ook uit tot mijn boek *Informalization*.³

Volgens Collins is de theorie van Elias een historisering van Freud, de sociale geschiedenis van een wassend superego. Daaraan kleefde de 'diepe zwakte', zijn hoofdbezwaar, dat het een trendtheorie is met een rechtlijnig verloop 'van spontane instinctmatige uitingen via externe sociale controle naar de internalisering van controles als zelfbeheersing.' De titel van zijn recensie – 'The end of a trend theory' – proclameert dus het einde van de civilisatietheorie. Dat klinkt veelbelovend.

Echter, Collins onderbouwt zijn aanspraken niet, hij citeert nergens en dus blijven zijn beweringen in de lucht hangen. Het geldt voor zijn uitspraak dat het civilisatieproces in essentie goed is, omdat het rechtstreeks en onafwendbaar afstevent op 'wonderschone dingen' zoals de 'universele pacificering van de wereld', 'stijgende niveaus van altruïsme en gelijkheid ... een wereldregering ... weldadig socialisme en alomvattende liefde' (p.432). Het geldt ook voor zijn bewering dat ik in mijn boek *Informalization* uitzinnig mijn best doe om de tegencultuurvoorbeelden van informalisering 'onder het Eliasparadigma te brengen' met het argument 'dat dit juist een verder stadium van egalitarisme is en dus een voortzetting van het civilisatieproces naar een hoger niveau van geïnternaliseerde zorg voor andere mensen' (p.437). Het zijn loze aanspraken. Weliswaar ben ik geneigd tegen te werpen dat het civilisatieproces wel degelijk van richting is veranderd toen de formalisering van omgangsvormen eind negentiende eeuw zijn dominantie verloor aan een zich doorzettende informalisering van gedragscodes. Om daar onmiddellijk aan toe te voegen dat dit informaliseringsproces geen einde bracht aan de disciplinerende van mensen. Integendeel: de versoepeling van gedragscodes stelt juist hogere eisen aan de zelfregulering, zodat het civilisatieproces in dit opzicht in dezelfde richting verder ging. Maar tegenwerpingen als deze

slaan een gat in de lucht omdat Collins zijn waarderende uitspraken boven bewijslast heeft verheven.

De eerste discussieronde

Zo lang ik me herinner, worden waardering en richting van civilisatieprocessen verward, niet alleen onlangs door Collins – en ook Davetian⁴ – maar al in de jaren zeventig door bijvoorbeeld Nico Wilterdink, Christien Brinkgreve en Michel Korzec. Ook zij begrepen de civilisatietheorie als een ‘single-track’ theorie van toenemende drift- of affectbeheersing.⁵ Uit die opvatting volgt dat het civilisatieniveau stijgt als de zelfbeheersing toeneemt, waardoor de vraag naar de richting van het proces haast automatisch verandert in een vraag naar de waardering ervan.

Brinkgreve en Korzec raakten dan ook verstrikt in wat ze de ‘dubbelzinnigheid van het centrale begrip beheersing’ noemden. Ze zagen ‘beheersing’ aan de ene kant als ‘repressief’ of ‘onderdrukkend’ (slecht) en aan de andere kant als ‘meester zijn’ (goed) en daarom verklaarden ze de civilisatietheorie onbruikbaar want ‘van weerlegging gevrijwaard’. Ze zagen voorbij aan de mogelijkheid dat standaarden van beheersing zich ontwikkelden van een zowel sociaal als psychisch *moeten* bedwingen in de richting van *kunnen* bedwingen en *kunnen* uiten, al naar gelang. Wilterdink deed hetzelfde. Dat Elias ‘het losser worden van de zeden’ na de Eerste Wereldoorlog niet interpreteert ‘als een “omkering” van het civilisatieproces, daar de versoepeling plaatsvond in het kader van een vergaande mate van driftbeheersing’ stuit op zijn oordeel ‘dat op deze manier iedere manifeste verandering in de richting van geringere controle weggeïnterpreteerd kan worden.’

Collins verkeert dus in goed Nederlands gezelschap, al is het een gezelschap van minstens 35 jaar geleden. Zijn theoriekritiek bevat dan ook weinig nieuws voor wie enigszins vertrouwd is met de twee discussierondes over de Eliassociologie in Nederland. De oudste dateert uit de tijd dat overal in het Westen het ene taboe na het andere werd doorbroken en de toegenomen permissiviteit met opluchting werd onthaald dan wel gezien als voorbode van het einde van onze beschaving. Die laatste visie werd in een tweede discussieronde uitvoeriger besproken. Door verschuivingen in de mondiale verhoudingen, de spanningen en conflicten rond het uiteenvallen van de USSR en Joegoslavië, was de belangstelling voor de richting van civilisatieprocessen opnieuw opgebloeid. Vooral de geweldsuitbarstingen en allerlei nieuwe onzekerheden in de internationale verhoudingen maakten de vraag naar de richting van civilisatieprocessen opnieuw actueel. Staatsdesintegratie en decivilisering werden sleutelbegrippen.

De eerste discussieronde begon eind jaren zestig toen steeds meer studenten en anderen de nieuwe uitgave van *Het Civilisatieproces* lazen. Onder sociologen en historici ontspoon zich een discussie rond de vragen of het civilisatieproces van richting is veranderd en wat de gesignaleerde veranderingen betekenen voor de civilisatietheorie. Collins heeft zich nu dezelfde vragen gesteld met betrekking tot Amerikaanse ontwikkelingen. Al in zijn eerste alinea geeft hij een kort antwoord: ‘Gezien vanuit de Eliastheorie verschijnt de US als de koploper van het deciviliseringsproces.’

Hier valt over te twisten, maar eerst wil ik wat ‘oude’ kritiek uitoefenen op Collins’ omschrijving van de ‘diepe zwakte’: ‘Het civilisatieproces begint met spontane impulsen, in feite Freuds Id, die geleidelijk onder sociale controle worden gebracht en vervolgens onder zelfcontrole’ (p.440). Deze zin suggereert een begin en een volgorde die allebei niet bestaan. Er is geen beginpunt in civilisatieprocessen, alleen al omdat kinderen overal en altijd worden opgevoed in overeenstemming met de codes van hun ouders, hun vertegenwoordigers en van de groep waarvan ze deel uitmaken.

Ook die volgorde is een oud misverstand. Inderdaad, in de fase van formalisering die Elias behandelt, heeft de dwang tot zelfdwang vooral aangezet tot gewetensvorming – tot de omzetting van directe angst voor anderen in een via het geweten of superego geleide innerlijke angst die min of meer automatisch functioneert als een ‘tweede natuur’. Dat betekende een verandering in de vorm van machtsuitoefening die sociale controle heet: de sociale controle waarmee mensen elkaar verhinderen betrokken te raken in verboden situaties en relaties zodat ze niet in verleiding kunnen komen zich aan overtredingen schuldig te maken, tenderde naar een sociale controle op de zelfcontrole van mensen van wie werd verwacht die verleidingen op eigen kracht het hoofd te (kunnen) bieden. Externe sociale controles veranderden dus van richting, maar daarmee kwamen ze niet te vervallen. Integendeel: het sanctioneren van gedrag dat van een onvolkomen gewetenscontrole getuigde, won aan kracht.

Tijdens de eerste discussieronde heb ik in ‘Is het civilisatieproces van richting veranderd?’ op het proces van informalisering geattendeerd.⁶ In onderlinge wedijver en vervlechting hebben mensen elkaar aangezet tot een reflexiever en flexibeler omgang en dus ook tot een zelfregulering die daarop is afgestemd. Zo kwamen zij vaker en telkens dringender voor de opgave te staan om hun angst voor straffende sociale en psychische autoriteiten te overwinnen. Allerlei emoties en impulsen drongen zo weer door in het bewustzijn en in publieke discussies. Met deze ‘emancipatie van emoties’ veranderde veel vanzelfsprekende repressie in de richting van vanzelfsprekende verleiding. Al met al nam de

druk van sociale controles op individuen toe en veranderde opnieuw van richting: brandpunt en zwaartepunt van de sociale controles lag steeds sterker bij alerte zelfcontrole vanuit het bewustzijn (Ego), alleen al om aan de stijgende eisen van flexibiliteit, sensitiviteit en reflexiviteit te kunnen voldoen.

In dat artikel uit 1976 wees ik erop dat Elias de simpele toe- of afname van zelfcontrole nergens als criterium hanteert maar altijd gedifferentieerder is en ook bracht ik de waarde van één graadmeter ter toetsing van de civilisatietheorie in diskrediet: 'Allerlei onderling samenhangende criteria zijn in de civilisatietheorie opgenomen' (p.340). Naast de balans van controles, van externe en interne sociale controle, gelden er ook andere criteria zoals de machtsbalans: 'sterkere binding van de bovenlaag, sterkere druk van onderaf'. Zo is vermindering van machtsongelijkheid bevorderlijk voor de verbreiding van informele omgangsvormen en de emancipatie van gevoelens. Brinkgreve en Korzec legden dat verband buiten de theorie. Na te zijn vastgelopen op de dubbelzinnigheid van het begrip zelfbeheersing, gingen ze op zoek naar 'andere verklaringen' zoals de vermindering van ongelijkheid (en de welvaartsgroei). Zo reduceerden ze de civilisatietheorie tot een theorie over affectbeheersing (p.30).

De tweede discussieronde

Nico Wilterdink deed hetzelfde; ook nog in de tweede discussieronde uit de jaren negentig. In een themanummer van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* over de civilisatietheorie stelt hij dat de richting van civilisatieprocessen volgens Elias kan worden bepaald aan de hand van de vraag of de zelfbeheersing meer of minder omvattend, gedifferentieerd, gelijkmatig verdeeld en stabiel is geworden, en dat deze criteria niet toereikend zijn.⁷ In een reactie met als titel 'Criteriologie' concludeerde ik dat de eerste discussieronde ertoe heeft geleid dat het ene criterium ter bepaling van de richting van civilisatieprocessen – toename of afname van zelfbeheersing – enigszins is genuanceerd, maar dat de misvatting van zelfbeheersing als het criterium is gebleven.

In 'Criteriologie' stelde ik dat deze gedachte weliswaar de Amsterdamse discussie typeert, maar niet voorkomt in het werk van Elias. Hierna pleitte ik opnieuw voor ook andere theoriecriteria zoals de reikwijdte van tussenmenselijke identificaties, psychologisering en rationalisering, de afname van contrasten en toename van variaties, het denken en plannen op langere termijn, en de andere onderwerpen waarnaar de titels van de paragrafen in Elias' *Ontwerp van een civilisatietheorie* verwijzen (1997).⁸ In zijn naschrift bij 'Criteriologie'⁹ voert Wilterdink twee redenen aan tegen het invoeren van meer criteria. De eerste is dat dan

geen onderscheid wordt gemaakt tussen de beschrijving van civilisatieprocessen en de verklaring ervan: 'Als bijvoorbeeld staatsvorming deel uitmaakt van het civilisatieproces kan niet tegelijk gesteld worden dat staatsvorming aan het civilisatieproces ten grondslag ligt. De vraag naar de verklaring van civilisatie- en decivilisatieprocessen – naar de samenhang met andere maatschappelijke processen – kan niet beantwoord worden als alles eronder valt.'

Alles? En waaronder dan? Ik vermoed dat hij in deze passage proces en theorie verwart, want waarom zou je de civilisatietheorie niet kunnen toepassen op mensengeschiedenis tout court, of op 'alles' wat bijvoorbeeld onder een moderniseringsproces valt? Het belangrijkste verschil tussen proces en theorie van 'modernisering' en 'civilisering' is hier toch dat het gebruik van de term civilisatieproces gelijk de aandacht richt op de in de civilisatietheorie geformuleerde verbanden tussen sociale en psychische structuren en processen.

Overigens geloof ik niet dat Elias ergens beweert dat staatsvorming aan het civilisatieproces 'ten grondslag ligt'. Doorgaans vermijdt hij zo'n oorzakelijke formulering omdat in sociale en psychische processen een oorzaak net zo zeldzaam is als een begin. In de processociologie gaat het erom empirisch aan te tonen hoe latere figuraties uit eerdere zijn voortgekomen; ontwikkelingen hadden een andere wending kunnen nemen, maar eerdere figuraties zijn niet het begin of de oorzaak van latere noch kunnen latere figuraties ter verklaring van eerdere worden opgevoerd. Staatsvorming is dan ook niet het begin of een oorzaak van 'het' civilisatieproces. Bovendien zou ik staatsvorming wel opnemen als deel van civilisatieprocessen, maar niet als deel van de civilisatietheorie omdat indamming van geweld als middel tot het oplossen van conflicten soms anders tot stand komt. Staatsvorming komt ook niet voor in de titel van een van de paragrafen in het *Ontwerp van een civilisatietheorie*, wél de 'verhoofsing' ofwel het temmen van krijgers, kortweg pacificatie.

De tweede reden die Wilterdink noemt is dat zo de interpretatievrijheid wel toeneemt, 'maar daarmee ook de willekeur'. De verschillende criteria kunnen elkaar namelijk tegenspreken en tegenspraak moet volgens hem tot willekeur in de interpretatie leiden omdat er dan geen eenduidig uitsluitend is. Maar omdat er altijd wel stroom en tegenstroom bestaan heb ik daar tegenover gesteld – onder meer in 'Criteriologie' – dat het er dus niet om gaat 'het' proces 'eenduidig te benoemen' maar om de dominante richting ervan te bepalen. Hetzelfde geldt voor trends richting integratie *en* desintegratie. Gezien de voorbijgaande en partiële aard van allerlei processen op meerdere niveaus van integratie kan dat ook niet anders.

De machtsbalans en de balans van controles laten zich bovendien niet los van elkaar bestuderen omdat ze zijn verstrengeld. Sociale controle is immers een vorm van

machtsuitoefening. De manier waarop die controle wordt uitgeoefend biedt daarom niet alleen zicht op de machts- en afhankelijkheidsverhoudingen waarin dat gebeurt, maar maakt daar ook integraal deel van uit.

In zijn naschrift bleef Nico Wilterdink onverkort vasthouden aan eenduidigheid. Daarzonder, schrijft hij, kan bijvoorbeeld de vraag van Fred Spier of het gedisciplineerde geweld van de vernietigingskampen wel als ‘decivilisering’ kan gelden niet worden beantwoord, tenzij willekeurig. Maar die willekeur bestaat alleen vanwege het willekeurig isoleren van zo’n momentopname uit een groter verband en een langer proces.

Ter verklaring van dit geweld wees Bram de Swaan op het afweermechanisme ‘compartmentalisering’: ‘nogal rigide typen van sociale beheersing en zelfsturing’ worden minutieus gehandhaafd, ‘maar op het moment dat de drempel naar het compartiment van de barbarij wordt overschreden is alle denkbare wreedheid en razernij toegestaan, totdat dit reservaat weer verlaten wordt en het beheerste gedrag wordt hernomen *alsof er nooit iets gebeurd was*: dat is ‘gedyciviliseerd’ gedrag.’¹⁰ In termen van Elias ontbreekt hier een standaard van zelfbeheersing met een ‘grotere gelijkmatigheid en reikwijdte in alle en niet alleen in sommige situaties,’ waarbij ‘extremen dus worden vermeden.’¹¹

Een van de conclusies uit mijn onderzoek naar veranderingen in gedragscodes en zelfregulering tussen 1890 en 2000 luidt dat de beide grote oorlogen nauwelijks enig onafhankelijk blijvend effect hebben gehad op de trend als geheel.¹² Recht doen aan de verschrikking van perioden vol geweld kan natuurlijk alleen door erop in te zoomen. Maar de vraag naar de betekenis van dergelijke perioden binnen langetermijnprocessen dwingt tot grotere distantie. Die ontstaat door de gebeurtenissen beurtelings van kleinere en van grotere afstand te bestuderen om zowel oog te krijgen voor de tijd die in verschrikking stil stond als voor het partiële en passagère moment van decivilisatie. Zolang het eerste overheerst en het tweede schrijnt, is er sprake van rouw en/of schaamte. Dan kan het zicht op langetermijnprocessen zozeer aan betekenis verliezen dat die blik verontwaardiging oproept.

In de derde discussieronde, teweeggebracht door de Amerikanen Collins en Davetian⁴, vormen niet wereldoorlogen maar cultuuroorlogen het brandpunt van Eliaskritiek.

De cultuuroorlog van Mister Collins

De bespreking van Collins bevat de oude misverstanden dat de civilisatietheorie beperkt is tot zelfbeheersing en dat Elias een oorzakelijk verklaringsmodel biedt voor die ‘single-track trend’ van een groeiend geweten. Volgens Collins noemt Elias drie ‘belangrijke oorzaken’: 1) De eliminatiestrijd tussen staten 2) de monopolisering van geweld binnen staten – ‘de

primaire drijfkracht van het hele proces' (p.433) en 3) 'toenemende interdependentie tussen personen, gebieden en instituties leidt tot een toenemend gevoel van dwang en vertrouwen op anderen, derhalve tot "functionele democratisering" – grotere gevoeligheid voor de behoeften van anderen, en daardoor tot meer democratie en gelijkheid' (p.431–2). Dit citaat toont dat ook Collins civilisatietheorie en civilisatieproces verwacht. Zijn formulering suggereert dat hij de in het verklaringsmodel genoemde 'oorzaken' *buiten* het civilisatieproces plaatst. Maar hoe zit dat dan met dat 'toenemend gevoel van dwang en vertrouwen op anderen' en met 'meer democratie en gelijkheid'? Die maken toch deel uit van, ja, van wat eigenlijk? Ziet Collins het verklaringsmodel als deel van de *civilisatietheorie* of van het *civilisatieproces*? Het blijft vaag.

Inhoudelijk gezien verzet Collins zich nog het stelligst tegen wat hij ook wel het 'Elias paradigma' noemt door het 'Wouters paradigma' – informaliseringsproces én informaliseringstheorie – aan te vallen en te verdraaien: er is géén informalisering, nee, de 'cultuuroorlog' die hij gaande ziet behelst regelrechte decivilisering. Kortom, de single-track trend is van richting veranderd, in ieder geval in de USA! Al in zijn eerste alinea stelt Collins dat veel Amerikanen geneigd zijn te pochen: 'We're uncivilized and proud of it' (p.431). Amerikanen kauwen namelijk kauwgum, spreken 'slang', drinken cola uit het blikje, eten snacks met hun vingers en het ritueel samen aan tafel eten is vrijwel teloorgegaan. Verderop schrijft hij dat 'veel trends de vraag oproepen of er een deciviliseringsproces gaande is, vooral die in de populaire jongerencultuur, het geweld bij sport of misdaad,' maar hier gaat hij niet op in (p.432). Zijn belangrijkste onderbouwing bestaat uit voorbeelden bij de stelling dat standaarden van netheid en ordelijkheid opzettelijk juist *niet* worden nageleefd. Hij noemt vrouwen in gescheurde kleren en mannen met een permanente stoppelbaard die zorgvuldige planning vereist, 'want hoe anders bereik je dat voortdurende tussenstadium van harigheid'. Vervolgens schrijft hij: 'het gaat niet zomaar om een verbreiding van ooit met arbeidersklassen verbonden vrijetijdskleding zoals spijkerbroeken en T-shirts – die te interpreteren als egalitaire en democratische informalisering is wel aannemelijk – maar om opzettelijke overtredingen omwille van het overtreden zelf' (p.436).

Met deze woorden voorziet hij het begrip informalisering van een positief waardeoordeel – egalitair en democratisch – en tegelijk beperkt hij de betekenis ervan tot dat oordeel. Interessant is ook hoe hij het woord 'opzettelijk' twee keer gebruikt, de eerste keer als opstapje en vervolgens als voorzet tot de conclusie: 'Nee, dit is een agressieve tegencultuur die voortkomt uit de middenklassen' (p.436). Hieruit concludeert Collins dat het

niet gaat om informalisering maar om decivilisering – waarmee hij ook dat begrip voorziet van een negatief waardeoordeel en het daartoe reduceert.

De waardering van veranderingen in omgangsvormen en zelfregulering als goed of slecht is echter irrelevant voor de vraag of en hoe ze passen in een proces van formalisering, informalisering of decivilisering. En alle voorbeelden die Collins aandraagt, vallen onder de noemer informalisering en geen ervan is uniek voor de USA.

Al sinds de voorlaatste eeuwwisseling maar vooral sinds de jaren zestig wordt vertoon van deftig fatsoen steeds vaker ervaren als ongepast superioriteitsvertoon en roept dan morele verontwaardiging op. Inderdaad, veel informalisering is uit verzet geboren. Veel overtredingen waren rebelse provocaties, gedrag dat juist *niet* respectabel en fatsoenlijk wilde zijn. De ‘cultuuroorlog’ van de jaren zestig bestond grotendeels uit opzettelijke provocaties van de gevestigden en hun highbrow cultuur vanuit een tegencultuur die inderdaad grotendeels voortkwam uit de middenklassen. Dat verzet heeft bijgedragen aan een versoepeling van starre en eenduidige gedragscodes, zonder dat de eisen die aan de gedragsregulering werden gesteld erdoor werden verlaagd. Integendeel, de lat kwam hoger te liggen en eiste een regulering die tot finetuning in staat is.

Collins’ voorbeelden zoals die kapotte kleren en die permanente stoppelbaard lijken mij veel te onschuldig om er het woord ‘cultuuroorlog’ aan te verbinden. Zijn oordeel is ook eenzijdig negatief. Waarom weegt hij de door provocaties bevorderde vermindering van censuur en zelfcensuur niet mee? Of het politiek en economisch uitbaten van het provoceren van de gevestigde orde. Dat is een drijfveer van populistische partijen die het in veel westerse landen goed doen. En provocatieve kledingmerken zoals ‘porn star’ (USA), ‘FCUK’ (VK) en ‘CCCP’ (NL) bewijzen dat nogal wat mensen plezier beleven aan het dragen van T-shirts, sweaters en petten met daarop in grote letters PORN STAR of FCUK of CCCP (met het symbool van hamer en sikkel). Het wedijveren in provocaties is inderdaad een van de motoren van het informaliseringsproces.

Neem de beroemde declaratie van tegencultuur in Bob Dylans lied *Ballad of a Thin Man* (1965). Het bevat een idealisering van *street sense* en onverholen minachting voor de gevestigden (en hun obsessie met het *echte leven*). In het lied fungeert mister Jones als het prototype van de intellectueel die niet weet wat er in het *echte* leven gebeurt: ‘You’re well read, it’s well known. But something is happening here and you don’t know what it is. Do you, mister Jones’. Deze hoon typeert het provocatieve superioriteitsvertoon van de tegencultuur. Collins beweert dat ‘de agressieve tegencultuur ertoe dient om de eigen superioriteit te doen gelden’. Jawel, maar hij zegt er niet bij dat de superieure hoon tegenwicht

moest bieden aan de agressie en het superioriteitsvertoon van de gevestigden, dat hier de spot wordt gedreven met de doorgaans onopzettelijke minachting van Mister Jones voor de lagere klassen en voor lagere emoties en impulsen. De tegencultuur stelde daar tegen-agressie en tegen-superioriteit tegenover.

Deze ‘cultuuroorlog’ maakt deel uit van een (status)concurrentie tussen sociale klassen en staten die in en tussen vrijwel alle rijke landen nog voortduurt. Collins meent dat Amerikanen een ‘stel statusgroepen, onafhankelijk van klasse’ hebben voortgebracht, maar hier verwoordt hij een puur Amerikaanse ideologie, want die statuswedijver is niet ‘onafhankelijk van klasse’ noch enkel Amerikaans. Wél wordt die wedijver steeds sterker bedekt en verborgen omdat steeds grotere delen van de bevolking, inclusief de middenklassen, haast explosief gevoelig zijn geworden voor het superioriteitsvertoon van Mister Jones.

Collins beweert dat de populaire trend om standaarden van netheid en ordelijkheid juist *niet* na te leven ook *niet* in manierenboeken terecht komt en dat die boeken dus aan hedendaagse manieren voorbijgaan. Auteurs van manierenboeken richten zich inderdaad op dominante omgangsvormen, maar Collins roept het beeld van Mister Jones weer op als hij schrijft: ‘zulke auteurs bestaan natuurlijk nog wel en beschikken over een zekere markt, maar ze lijken steeds meer op exponenten van de ouderwetse elite die een achterhoedegevecht leveren, en verliezen’ (p.434). Hoe schromelijk overschat hij het gewicht van ‘de agressieve tegencultuur’.

Dat blijkt ook waar hij die tegencultuur verantwoordelijk stelt voor het scheppen van een scheiding tussen ‘een gezonde minderheid van upper-middle class sophisticates’ en ‘een heel sterke massacultuur van anti-sophisticates’ (p.435). De gezonde minderheid *is* dus volgens hem een verliezende groep, een typering die wijst op cultuurpessimisme. Zijn visie dat het verzet is uitgegroeid tot een massabeweging van ‘anti-sophisticates’ herinnert aan *De opstand der horden*, Ortega y Gasset's monument van cultuurpessimisme.

Zou Collins nu werkelijk denken dat het binnenkort gedaan is met ‘goede manieren’ en manierenboeken, om zeep geholpen door de ‘agressieve tegencultuur die voortkomt uit de middenklassen’? Voorlopig houd ik het erop dat Collins uitzinnig zijn best heeft gedaan om zijn tegencultuurvoorbeelden van informalisering in stelling te brengen tegen de civilisatietheorie.

Eindnoten

- ¹ Mennell, Stephen (2007) *The American Civilizing Process*. Cambridge: Polity.
- ² Collins, Randall (2009) 'A dead end for a trend theory' *Archive of European Sociology*, L, 3: 431-441; hier: 433.
- ³ Wouters, Cas (2007) *Informalization: Manners and Emotions since 1890*. London: Sage. Vertaling 2008: *Informalising. Manieren en emoties sinds 1890*. Amsterdam: Bert Bakker.
- ⁴ Davetian, Benet (2009) *Civility. A Cultural History*. University of Toronto Press. Zie de bespreking van J. Goudsblom in *American Journal of Sociology* ??: ?? en de mijne in *Figurations* 33/10: 10-11.
- ⁵ Wilterdink, Nico (1973) in *NRC Handelsblad* 26 mei 1973: Z8; Brinkgreve, Christien en Michel Korzec (1976) 'Margriet weet raad. Gevoel, gedrag en moraal 1954-1974' *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 3/1: 17-32; hier: 29.
- ⁶ Wouters, Cas (1976) 'Is het civilisatieproces van richting veranderd?' *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 3/3: 336-360.
- ⁷ Wilterdink, Nico (1995) 'Civilisatie en cultuur opnieuw bezien', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 22/2: 350-367; zie ook Fred Spier (1995) 'Norbert Elias' theorie van civilisatieprocessen opnieuw ter discussie' *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 22/2: 297-323.
- ⁸ Elias, Norbert (2001) *Het Civilisatieproces*. Amsterdam: Boom.
- ⁹ Wouters, Cas 1997 'Criteriologie: weer op zoek naar richtingaanwijzers in civilisatieprocessen' *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 24/1: 124-129. Dit stuk schreef ik voor het *liber amicorum* voor Joop Goudsblom. Redacteur Wilterdink meldde dat hij het daarvoor te lang vond en bood aan het te plaatsen in het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*. Hij zou er dan in een naschrift op reageren. Zo geschiedde (24/1: 130-32). In dat *Naschrift* schreef Wilterdink dat de criteria van een steeds meer omvattende, gedifferentieerde, stabiele en gelijkmatige zelfcontrole of impulsbeheersing 'zich moeilijk laten operationaliseren, zodat niet goed uit te maken is of bepaalde specifieke ontwikkelingen (...) er nu wel of juist niet aan voldoen'. Dat herinnert aan wat hij in een noot toevoegde aan een voor onderwijsdoeleinden bewerkte versie van zijn *NRC Handelsblad* artikel uit 1973: 'Elias heeft later wel beweerd, dat het niet zozeer gaat om louter een toename van driftbeheersing, als wel om een gelijkmatiger worden van die beheersing – waarmee de zaak er niet duidelijker op wordt' (in Wouters 1976: 359). Deze uitspraken uit 1973 en 1997 doen vermoeden dat Wilterdinks ideaal van wetenschap een mechanistische theorie is met wetmatige verbanden die zich gemakkelijk laten operationaliseren en als een meetlat langs eenduidig vaststelbare veranderingen laten leggen, alsof de richting van processen kan worden bepaald buiten die processen om. Die indruk wordt versterkt door wat hij in zijn *Naschrift* als 'derde mogelijkheid' noemt om aan het criteriaprobleem te ontsnappen: 'men vat civilisatie in eerste instantie op als een historisch specifiek proces'. Hoezo? Bestaan er dan andere sociale en psychische processen dan historisch specifieke? Abandoning Theory? Nee toch!
- ¹⁰ Abram de Swaan, 'Dyscivilisatie, massavernietiging en de staat' *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 26/3: 289-301; hier 295.
- ¹¹ Norbert Elias in Wouters 2008: 253.
- ¹² Wouters 2008: 261.